

הצלת נפשות בספק סכנה / הרב שלום אופן
והיבטים הלכתיים בסוגיית "לא תעמוד על דם רעך"

תוכן

1. גדר מצוות "לא תעמוד על דם רעך"
2. ראיות מהתלמוד הבבלי בחיוב להציל בספק סכנה
3. שיטת התלמוד ירושלמי
4. ניתוח שיטות הרמב"ם והשו"ע
5. שיטות בראשונים
 - א. שיטת השאילתות
 - ב. איסור והיתר
 - ג. רדב"ז
6. פוסקים אחרונים
 - א. ויען אברהם
 - ב. הנציב מוולוז'ין
 - ג. אגרות משה
 - ד. חוות יאיר
 - ה. סכום שיטות האחרונים
7. הצלת אדם חשוב
8. הסתכנות להצלת פצוע במלחמה
9. האם מחויב אדם להציל חבר הנמצא רק בספק סכנה?
10. הסתכנות להצלת כלל ישראל – שיטת הרב קוק
11. האם על האדם לסבול צער כדי להציל חבירו?
12. מה דינו של רופא ביחס למחלה מדבקת?
13. האם רשאי עני להסתכן לצורך פרנסתו?
14. האם הניצול מחוייב להחזיר הוצאות למציל?
15. האם יש חיוב להציל גם במקרה שייגרם למציל בזיון?

גדר מצוות "לא תעמוד על דם רעך"

מצוות הצלת נפש הוזלת מסכנה ודאית מקורה בחיוב "לא תעמוד על דם רעך". כך אומרת הגמ' בסנהדרין ע"ג, "גופא מניין לרואה את חבירו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או ליסטיין באין עליו שהוא חייב להצילו, ת"ל "לא תעמוד על דם רעך", שואלת הגמ' "והא מהכא נפקא? מהתם נפקא: – אבידת גופו מניין ת"ל והשבותו לו", ומיישבת הגמ' "אי מהתם הוה אמינא ה"מ בנפשיה אבל מיטרח ומיגר אגור אימא לא קמ"ל".
 כך גם פוסק הרמב"ם להלכה בהל' רוצח ושמירת הנפש פרק א' הלי"ד, "כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך. וכן הרואה את חבירו טובע בים או

הצלת נפשות בספק סכנה והיבטים הלכתיים בסוגיית "לא תעמוד על דם רעך"

ליסטים באים עליו או חיה רעה באה עליו ויכול הוא בעצמו או ישכור אחרים להצילו ולא הציל, או ששמע גויים או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומנין לו פח ולא גילה אוזן חבירו והודיעו, או שידע בגוי או באנס שהוא קובל על חבירו ויכול לפייסו בגלל חבירו ולהסיר מה שבליבו ולא פייסו וכל כיוצא בדברים אלה. העושה אותם עובר על לא תעמוד על דם רעך".

בהלכה ט"ז פוסק הרמב"ם: "אע"פ שאין לוקין על לאוין אלו מפני שאין מעשה בהן – חמורים הם. שכל המאבד נפש אחת מישראל כאילו איבד כל העולם כולו וכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים כל העולם כולו".
 אולם דין זה מדבר בהצלת הוזלת כאשר אין נשקפת כל סכנה למציל. מה יהיה הדין כאשר המציל יכנס למצב של ספק סכנה?
 דין זה לא מופיע מפורש ברמב"ם ובשו"ע.

ראיות מן הבבלי לחיוב להציל בספק סכנה

"התורה תמימה" על הפסוק "לא תעמוד על דם רעך" (ויקרא יט) אומר: "ואפשר להביא קצת ראיה שמחוייב בזה להכניס עצמו בספק סכנה מאגדה דברכות ל"ג מעשה בערוד שהיה מזיק את הבריות, באו והודיעו לר' חנינא בן דוסא, אמר להם תראו לי את חורו, נתן עקבו על פי החור, יצא ונשכו ומת הערוד. והקשה מהרש"א שם איך הכניס רחב"ד עצמו במקום סכנה? ונשאר בקושיא. והנה בפ"ג דתענית כ"ד ב' ובכ"מ באגדות אמרו על רחב"ד שהיה מלומד בנסים נמצא דלפני רחב"ד היה העמידה על חורו של הערוד ספק סכנה, ולפני אחרים היה הערוד ודאי סכנה. והרי מבואר דמחוייב אדם להכניס עצמו לספק סכנה כדי להציל חברו מודאי סכנה. ופשוט דלא שייך בזה אין למדין מן האגדות אחרי שזה מעשה שהיה".
 אך נלע"ד שלא ניתן להסיק משם מסקנות הלכתיות. ואם רחב"ד היה מלומד בנסים אולי לדידיה לא הוי אפילו ספק סכנה.

הגמ' בכתובות ס"א: מספרת על רב אשי אשר לקח באצבעו מן האוכל שעמדו להגיש למלך ע"מ להאכיל את מר זוטרא אשר התאוה למאכל. פירש שם בשיטת מקובצת "דפרחה ביה רוח צרעת במר זוטרא מרוב תאוה ומסרתי עצמי למיתה" עכ"ל. הרי סיכן את עצמו על מנת להציל את מר זוטרא!

אלא שאפשר לדחות שסמך עצמו שוודאי ייעשה לו נס. כדאמרו לו מ"ט סמכת אניסא? עוד אפשר לומר שלא היתה כ"כ סכנה לרב אשי, משום שהיה מקורב למלכות, כדאיתא בגיטין דף נ"ט, מימות ר' ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד.

מחלוקת ר' יוסי וחכמים בסוגיא זו בנדרים

הגמ' בנדרים דף פ' ע"ב מביאה תוספתא "מעין של בני העיר, חיהין וחיי אחרים חיהין קודמין לחיי אחרים. בהמתם ובהמת אחרים, בהמתם קודמת לבהמת אחרים. כביסתן וכביסת אחרים כביסתן קודמת לכביסת אחרים. חיי אחרים וכביסתן – חיי אחרים קודמים לכביסתן. רבי יוסי אומר כביסתן קודמת לחיי אחרים" מבאר הר"ן

המנחה" תמה על הרדב"ז, ומסכם שצריכים אנו לקבל את דברי הירושלמי באימה וצ"ע. אך ה"אור שמח" טוען לעומתו "מהירושלמי גופיה אינו מוכח למעין היטב בו".

ניתוח שיטות הרמב"ם והשו"ע

הכסף משנה על הרמב"ם הל' רוצח פ"א הלכה י"ד, כותב על דברי הרמב"ם "וכתב הרא"ש והניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא, דאין אדם חייב להציל נפש חברו בממונו היכא דאית ליה ממון לניצול. וכתב הגהות מימוניות (דפ' קושטא) עבר על לא תעמוד וכו' בירושלמי מסיק אפילו להכניס עצמו בספק סכנה חייב עכ"ל", ומבאר הכס"מ "ונראה שהטעם מפני שהלה ודאי והוא ספק".

אולם בשו"ע תכ"ז הביא בדיוק את לשון הרמב"ם ולא התייחס בבי" לדין זה, וגם לא הרמ"א. ומבאר בספר מאירת עינים שהסנה להשמטת דין זה, "כיון שהפוסקים הרי"ף והרמב"ם והרא"ש והטור לא הביאוהו בפסקיהו משום הכי השמיטוהו ג"כ".

אולם ב"פתחי תשובה" ה"מ תכ"ז הביא בשם הספר "אגודת אוזב", שהסיבה שהפוסקים לא הביאו דברי הירושלמי בזה, משום דס"ל דתלמוד דידן פליג על הירושלמי בהא. כדברי הרדב"ז ח"ג סי' תרכ"ז שכתב כן בפשיטות דספיקא דידיה עדיף מודאי דחבריה. מסכם בספר "אגודת אוזב" "אולם צריך לשקול הענין היטב אם יש בו ספק סכנה ולא לדקדק ביותר. כאותה שאמרו ס"פ אלו מציאאות דף ל"ג, גבי שלך קודם לכל אדם, שכל המדקדק בעצמו כך סופו בא לידי כך וכ"ה בשו"ע סי' רס"ד ע"ש".

הב"ח דייק מלשון הטור אשר הביא את לשון הרמב"ם לאחר שהביא את לשון הברייתא. לשון הרמב"ם הוא "ויכול להצילו". לפי לשון הברייתא ניתן לדקדק, שאף בספק סכנה אדם מחוייב להציל, אפילו לא בטוח שיוכל להציל. הרמב"ם חולק וסובר שהחיוב רץ ביכול להציל בלי להסתכן.

נמצא שהכס"מ סובר שהרמב"ם נוקט כהירושלמי (אם כי לא הביא דבריו בשו"ע). ואילו הסמ"ע, אגודת אוזב, הרדב"ז, או"ה, שו"ע הרב והב"ח סוברים שהרמב"ם חולק על הירושלמי. בשו"ע או"ח סי' שכ"ט ס"ח נאמר "הרואה ספינה שיש בה ישראל המטורפת בים וכן נחר שוטף וכן יחיד הנרדף מפני עכו"ם, מצוה על כל אדם לחלל עליהם שבת כדי להצילם".

וכותב הבאר היטב בשם האו"ה, "ומ"מ אם יש לו סכנה אין לו לסכן גופו מאחר שהיא חוץ לסכנה אף שראה במיתת חברו". אך מהשו"ע אין ראייה מהי שיטתו.

בשו"ע הרב הל' נזקי גוף ונפש ס"ז כתב "... ואפילו ספק סכנה י"א שצריך להציל את חברו ממיתה ודאית [הגהות מיימוניות] ויש חוששין בזה [סמ"ע בסי' תכ"ו] וספק נפשות לחקל".

בסי' שכ"ט ס"ח כותב שו"ע הרב "...ומ"מ אם יש סכנה אין לו לסכן עצמו כדי להציל את חברו מאחר שהוא חוץ מן הסכנה ואף שרואה במיתת חברו. ואעפ"י שהוא ספק וחברו ודאי מ"מ הרי נאמר וחי בהם ולא שיבוא לידי ספק מיתה ע"י שיקיים מה שנאמר "לא תעמוד על דם רעך".

הרמב"ם בהל' רוצח פרק ז' הלכה ח' כותב "הגולה אינו יוצא מעיר מקלטו לעולם

את שיטת רבי יוסי. מדוע יש עדיפות לכביסת בני העיר שמהעיינן נמצא אצלם על פני חיי עיר אחרת, "דסבירא ליה לר' יוסי דבמניעת כביסה איכא צערא טובא חיי נפש הוא". שהרי הגמ' מביאה אח"כ בשם שמואל שמניעת כיבוס בגדים מביאה לידי שגעון ותמהון לב.

נחלקו המפרשים בפירוש המחלוקת בין ר' יוסי וחכמים. לגבי שורש מחלוקתם, האם המחלוקת היא בשאלה האם על בני העיר להכניס עצמם לספק סכנה בכדי להציל את בני העיר האחרת? ובה דעת רבי יוסי, שאסור להם להכניס עצמם לסכנה, ודעת רבנן שמותר. כך מבין את מחלוקתם בעל "התפארת ישראל", ומוכיח שקיי"ל לר' יוסי אף מחבריו, ומשום כך הרי"ף והרמב"ם והטור לא פסקו כהירושלמי, שהרי מכאן מוכח שחייך קודמין לחיי חברך.

אולם לדעת מפרשים אחרים שורש מחלוקתם הוא אחר, שהמציאות היא שגם בני העיר האחרת יכולים להסתפק ממעין אחר לשתיתם ע"י טורח, ובה מחלוקת ר' יוסי ורבנן. אולם ברור שאם שניים מהלכים בדרך וביד אחד מהם מים לכביסה, ולשתיה עבור האחד, ואם לא יכבס שניהם יגיעו לישוב, כאן גם רבי יוסי יודה שישתו שניהם ולא יכבס (ס' יחוסי תנאים ואמוראים).

כך גם מבין את מחלוקתם בעל המנחת חנוך במצוה רצ"ו וז"ל: "...א"כ מצד הסברא א"צ להכניס עצמו אפילו בספק סכנה עבור חברו אע"פ שחברו הוא בסכנה ודאי, כיון שהוא לא יעבור כלל רק על "לא תעמוד על דם רעך". א"כ כל המצוות נדחין אפילו מפני ספק סכנה מחמת "וחי בהם". ובנדרים פ' ואלו נדרים מבואר שם פלוגתא, דרבי יוסי סובר אפילו כביסתו וחיי חברו כביסתו קודמת מחמת צערא דגופא טובא, וחכמים פליגי דחיי חברו עדיף מצערו. אבל להכניס עצמו בספק סכנה נראה דאינו צריך".

ראיתי ב"קומץ המנחה" בהשמטות של בעל המנחת חנוך שהוסיף: "במצוה רצ"ו כתבת שאין סברא כלל להכניס עצמו בספק סכנה עבור חברו שהוא בודאי סכנה. אח"ז הראה לי תלמידי מפורש בשו"ת רדב"ז ח"ש סי' תרכ"ה כתב כן בפרוש. וכתב מי שעושה כן הרי זה חסיד שוטה דאינו מחוייב כלל ע"ש והנאני שכוונתי לדעתו. אך מכל מקום צ"ע על הרדב"ז שלא הביא הירושלמי אשר הובא בכמה מקומות, דמפורש לפי עדותו דמחוייב להכניס את עצמו בספק סכנה בשביל חברו שהוא בסכנה ודאית, וצריכים אנו לקבל באימה דברי הירושלמי וצ"ע".

על כל פנים כיון שהסוגיא איננה חד משמעית וניתנת להבנה בכמה אופנים, לא ניתן להסיק ממנה מסקנות חותכות בעניינינו.

שיטת הירושלמי

בירושלמי (תרומוז פרק ח' הל' ד') נאמר: "רבי אימי איתצד בסיפסיפה [ניצוד במקום שיש בו סכנה גדולה] אמר ר' יונתן יכרך המת בסדינו [התייאש למעשה מהצלתו ואמר שלא נותר אלא להכין תכריכין]. אמר ר' שמעון בן לקיש עד דאנא קטיל אנא מתקטיל אנא איזיל" [רשב"ל לא התייאש אלא אמר או שאהרג או שאהרוג אחרים ואצילן] הירושלמי מסיים שאכן הצליח להצילו.

רוב הפרשנים לומדים פשוט בסוגיא זו, שיש חיוב להכניס עצמו לספק סכנה. אולם כפי שנראה להלן הפוסק הראשון והעיקרי שדן בשאלה זו לא הזכיר את דברי הירושלמי [וב"קומץ

ואפילו לדבר מצוה או לעדות בין עדות ממון בין עדות נפשות. ואפילו להציל נפש בעדותו או להציל מיד העובד כוכבים או מיד הנהר או מיד הדליקה ומן המפולת. ואפילו כל ישראל צריכין לתשועתו כיואב בן צרויה אינו יוצא משם לעולם עד מות הכהן הגדול, ואם יצא התיר עצמו למיתה כמו שביארנו.

כתב ב"אור שמח" על הרמב"ם הג"ל "הוסיף רבינו טעם למה אינו יוצא, הלא פיקוח נפש דוחה כל מצוות שבתורה, ומכל שכן פיקוח נפש דכל ישראל. רק כנגד הטבע אין לנו להוסיף אחרי מצות יוצר הטבע, חוקר כליות ולב הוא אמר כי אם יחס לבב הגואל להרגו אין לו משפט מוות. תו אין יכולים ב"ד להמיתו. וכיון שהותר דמו לגואל הדם אין לו להכניס עצמו בספק סכנה עבור הצלת חבריו מסכנה ודאית. כן נראה. ומוכח מזה דלא כהגמ"י בשם הירושלמי דתרומות, שהובא בכס"מ פ"א, דחייב להכניס עצמו בספק סכנה, ומירושלמי גופיה אינו מוכח למעיין היטב בו.

ובהל' רוצח פ"ד מוכח שהרמב"ם פוסק שבדיני נפשות לא אזלינן בתר אומדנא. נמצא, לשיטת ה"אור שמח" שדעת הרמב"ם מפורשת שאין לאדם להכניס עצמו לספק סכנה ע"מ להציל חבריו מסכנה ודאית.

לעומת הבנת ה"אור שמח" בדברי הרמב"ם התקשה בעל תפארת ישראל בפירושו למשנה במסכת מכות פרק ב' בועז אות ב' מדוע אסור לגואל הדם לצאת ע"מ להציל את כל ישראל, אם האסור מצד מצוות עשה שיש לו לשבת בעיר מקלט, זו ודאי נדחית מפני פקו"ב של כלל ישראל, ואם מצד החשש שגואל הדם יהרגנו הוא כותב "וכי אינו מחויב להכניס א"ע לספק סכנה כדי להציל כל ישראל? וכי אסור לישראל לסגור הדלת בעד גואל הדם עד שיציל חלה כל ישראל? וצ"ע".

רואים מכאן שלשיטתו יהיה מותר לאדם להכניס עצמו לספק סכנה עבור הצלת כלל ישראל, ועיין לקמן סעיף כ"ט ביתוח שיטתו של הרב קוק בנידון.

לעומתו כותב "החשק שלמה" על משנה זו במכות, כי החידוש במשנה הוא שאפילו שיוצא להצלת נפשות אין יציאה זו משחררת אותו לעולם, אלא עליו לחזור מיד. לכן מדוייק במשנה וברמב"ם הלשון שאינו יוצא מעיר מקלטו לעולם.

שיטות הראשונים

שיטת השאילתות

הגמ' במסכת נידה ס"א, מספרת על "הנהו בני גלילא דנפק עליהו קלא דקטול נפשא, אתו לקמי דרבי טרפון. אמרו ליה ליטמרינן מר אמר להו היכי נעביד, אי לא אטמרינכו חזו יתייכו אטמרינכו הא אמור רבנן האי לישנא בישא אע"ג דלקבולי לא מבעי מיחש ליה מיבעי, זילו אתון טמרו נפשיכו.

מפרש רש"י שם - "מיחש ליה מיבעי - ושמא הרגתם ואסור להציל אתכם". התוספות מביא במקום את השאילתות דרב אחאי (סוף פ' שלח סי' קכ"ט) המפרש "שמא הרגתם ואם אטמין אתכם חייבתם ראשי למלך, והיינו מיחש מיבעי ליה למיחש שיש לחוש ללשון הרע להאמינו לגבי זה שיזהר שלא יבואו לו הפסד ולא לאחרים".

כלומר לפי פירוש "השאילתות", רבי טרפון לא רצה להכניס את עצמו לספק סכנה ע"מ

הצלת נפשות בספק סכנה והיבטים הלכתיים בסוגיית "לא תעמוד על דם רעך"

להצילם מסכנה ודאית, ואילו לפירוש רש"י אין למקרה שמביאה הגמ' קשר לעניינינו. הרא"ש דחה את פירוש רש"י כלשונו "ותימה הוא לפרש בו. וכי אם יצא קול על אדם שחטא, בשביל קול בעלמא יהא אסור להציל נפשו?"

שיטת בעל האיטור והיתר ואליהו רבה

אליהו רבה סי' שכ"ט ס"ק ח' על דברי השו"ע. הרואה ספינה המטורפת בים וכן נהר שוטף וכן יחיד הנרדף מפני כותים מצוה על כל אדם לחלל עליהם שבת כדי להצילם, כותב "מיהו אם בודאי היה ג"כ הוא מסוכן עמו אין לו לסכן גופו מאחר שהוא חוץ מן הסכנה כדרשינן וחי אחיך עמך. ולא מצינו חילוק בין סכנה למיתה ודאית (או"ח נ"ט), וזה סותר לכאורה למ"ש הסמ"ע בסי' תכ"ז דצריך להכניס עצמו בספק סכנה וסייעתה לש"ע שם".

איטור והיתר סי' ל"ח כתב "וכן הרואה חבריו טובע בנהר או חיה רעה או ליסטין באין עליו ויכול להצילו ואינו מציל, נחשב כאילו הרגו ביד, ועל זה נאמר "לא תעמוד על דם רעך", ואפילו בנפשו של רודף. ומיהו אם בודאי היה ג"כ הוא מסוכן עמו, אין לו לסכן גופו מאחר שהוא חוץ מן הסכנה אע"פ שרואה במיתת חבריו כדרשינן וחי אחיך עמך. ולא מצינו חילוק בין סכנה למיתה ודאית".

בספר "זר זהב" כותב עליו "משמע מלשון זה דס"ל דאינו מחויב להכניס עצמו גם בספק סכנה כדי להציל חבריו ממיתה ודאית".

שיטות הרדב"ז

דעת הרדב"ז בתשובה אלף תקפ"ב ללשונות הרמב"ם, מבאר הרדב"ז את שיטת הרמב"ם. ואומר שלשון הרמב"ם בהל' רוצח "כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך וכו', איירי במי שיכול להציל להדיא בלא שיסתכן המציל כלל, כגון שהיה ישן תחת כותל רעוע שהיה יכול להעירו משנתו ולא העירו, או כגון שידוע לו עדות להצילו עבר על לא תעמוד על דם רעך. ולא זו בלבד אלא אפילו יש בו קצת ספק סכנה, כגון: ראה אותו טובע בים או ליסטים באים. עליו או חיה רעה שיש בכל אלו ספק סכנה אפ"ה חייב להציל, ואפילו שלא היה יכול להציל בגופו לא נפטר בשביל כך אלא חייב להציל בממונו". בהמשך דבריו כותב "והוי יודע שיש בכלל לאו זה שלא יעמוד על הפסד ממון חבריו, אלא שאינו חייב להכניס עצמו לספק סכנה בשביל ממנו. אבל להציל נפש חבריו או שלא יבוא על הערה אפילו במקום דאיכא ספק סכנה - חייב להציל. והכי איתא בירושלמי ומ"מ אם הספק נוטה אל הודאי אינו חייב למסור עצמו להציל חבריו, ואפילו בספק מוכרע אינו חייב למסור נפשו דמאי חזית דדמא דידך סומק טפי, דילמא דמא דידיה סומק טפי, אבל אם הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה והוא לא הסתכן ולא הציל עבר על לא תעמוד על דם רעך".

בתשובה אחרת בשו"ת הרדב"ז ח"ג אלף ג"ב (תרכ"ז), דן בשאלה אם אמר השלטון לישראל הנח לי לקצץ אבר אחד שאינך מת ממנו או אמית ישראל חבריך. ותשובתו, באבר שאין בו שום סכנת חיים אינו מחוייב למסור עצמו על הצלתו. אע"ג דחייב להצילו בממונו אבל לא בסכנת

אבריו, אבל מידת חסידות יש ואשרי חלקן של מי שיוכל לעמוד בזה. אבל אם יש ספק סכנת נפשות הרי זה חסיד שוטה דספיקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה.

דברי הרדב"ז אשר לכאורה סותרים זה את זה, צריך לומר שדברי הרדב"ז בתשובה מדובר כנראה על המכניס עצמו לספק שקול ע"מ להציל חבירו מוודאי סכנה, אז המציל נחשב לחסיד שוטה, משא"כ כאשר "הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל החצלה". חובה להציל ומי שאינו מציל עובר על איסור לא תעמוד על דם רעך.

סעד לדברי הרדב"ז מוצא ה"אור שמח" מהגמ' סנהדרין דף מ"ד, בעדים שהעידו שקר, ונגמר דין הנידון למיתה על ידם, ואח"כ העדים חזרו בהם והודו ששיקרו. אומרת הגמ' וכששמעו חכמים בדבר אמרו להתזירו א"א כו', דקא הדר בהו. וברש"י שם "והיה להן לומר לעדים שיקוצו את ידיהם, ועדים שנקטע ידו קודם מיתה אחר שנגמר הדין פטור. וכדאמר שמואל דבעי לקיים בו יד העדים תהיה בו בראשונה וכו'. מכאן אומר "האור שמח" שאינו מחויב לקטוע ידו להציל פלוני, אף דע"י עדות שקר נהרג בחינם, אולם בספר אגרות משה (י' ס"י קע"ד) דחה את ראייתו בסברות מכריעות.

כבר הבאנו את דברי ספר אגודת אוזב בהשמטות על דברי רדב"ז אלו, "דאולם צריך לשקול הענין היטב אם יש בו ספק סכנה ולא לדקדק ביותר כאותה שאמרו סו"פ אלו מציאות דף ל"ג, ובחומ"מ ר"ס רס"ד ס"א דכל המדקדק תמיד כך סופו בא לידי כך". אבל המנחת חינוך בקומץ המנחה מעיר על דברי רדב"ז אלה שלא הביא הירושלמי הנ"ל שמפורש שמחוייב וכו', וצריכים אנו לקבל את דברי הירושלמי באימה וצ"ע.

פוסקים אחרונים

בשד"ח מערכת ל' כלל קמ"ד מביא את הספר ויען אברהם חלק חו"מ ס"י מ', שכותב שמחוייב אדם להכניס את עצמו בספק סכנה כדי להציל את חבירו מוודאי סכנה. הנצי"ב מוולוז'ין בספרו העמק שאלה פרשת ראה ס"י קמ"ז סובר שמותר לאדם להכניס את עצמו לספק סכנה ודאית. אך לא מצד הדין אלא מידת חסידות היא זאת. ב"אגרות משה" יו"ד ס"י קע"ד, מביא בעמקות את יסוד הדין של "לא תעמוד על דם רעך". "לא תעמוד" הוא לאו ככל הלאוין בתורה. משום כך אין לחייב להכניס לספק סכנה ע"מ להציל חבירו מוודאי סכנה, שהרי בשאר הלאוין אסור לאדם להסתכן ע"מ למנוע עבירה. ובהל' שבת, מחללים שבת אפילו לרפא מספק סכנה, וכל שכן שאסור להכניס עצמו לספק סכנה ע"מ להנצל מחילול שבת.

בדבר אחד בכל זאת שונה דין "לא תעמוד על דם רעך" משאר הלאוין, דאילו בשאר הלאוין קיים איסור להסתכן ע"מ להנצל מהאיסור, ואילו כאן להציל נפש חבירו, אף שהוא ג"כ רק איסור לאו, מותר להכניס עצמו בספק, מאחר שעל כל פנים תינצל נפש מישאל, לפי מה שפרש"י בסנהדרין ע"ד, לגבי שפיכות דמים שאסור לאדם להרוג את חבירו כדי שהוא ינצל ממיתה, משום שכשיעבור ויהרוג והוא יינצל, הרי איכא איבוד נשמה ועבירה.

מוכיח האגרות משה שבמקרה של סכנה ודאית, אסור אף לעם הארץ ליהרג ע"מ להציל אפילו תלמיד חכם מסברת מאי חזית, כשם שלמדנו מסברא זו דין יהרג ואל יעבור בשפיכות דמים. וכל הדין של דיני קדימה דאיתא במשנה סוף הוריות זה דווקא בהצלה כאשר שניהם בסכנה.

הצלת נפשות בספק סכנה והיבטים הלכתיים בסוגיית "לא תעמוד על דם רעך"

מסקנת דבריו:

- א. בסכנה ודאית קיים איסור בכל מקרה אפילו מציל ע"ה וניצול ת"ח.
- ב. בספק סכנה אין איסור אלא רשאי להציל.
- ג. בהצלת הכלל מותר אפילו להסתכן סכנה ודאית כדאיתא בלוליינוס והפוסקים "אף שמשמע שהם לא היו בכלל הגזירה".

בשו"ת חוות יאיר סי' קמ"ז כותב בפשטות שהבבלי סובר כירושלמי שבמקום ספק סכנה, אפילו בספק הצלה מחוייב להצילו. ראייתו מהגמ' ב"מ סב. לגבי שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתון של מים דמסתבר שבמקרה שאם ישתו שניהם את קיתון המים ספק אם ימותו, אז י"ל ישתו שניהם ואל ישתה אחד וימות חבירו. ונשאר בצ"ע.

סכום שיטות האחרונים

החוות יאיר, ובעל "יען אברהם" (המובא בשד"ח) סוברים שהתלמוד הבבלי סובר כהירושלמי שבספק סכנה יש חיוב להציל. לעומתם הנצי"ב, האגרות משה והציץ אליעזר (כפי שיובא להלן) סוברים שאדם רשאי להציל, אך אין עליו חיוב מצד הדין אלא מידת חסידות היא.

הצלת אדם חשוב

במשנה סוף הוריות תנן "האיש קודם לאשה להחיות... ממזר ת"ח קודם לכהן גדול עם הארץ", כלומר קיימים דיני קדימה בהצלת נפשות. קיימת מערכת של עדיפויות כפי המופיע במשנה.

במה דברים אמורים כאשר נמצאים שניהם בסכנה ויש אפשרות להציל רק אחד מהם, מבלי להסתכן, אז קיימים דיני קדימה בהצלה. אך האם רשאי אדם להתנדב למות במקום ת"ח?

מצינו במדרש בית המדרש חלק ו', במדרש עשרת הרוגי מלכות כאשר נתפס ר' עקיבא למלכות, ביקש ר' ראובן איצטרובולי שיהרגו אותו במקום את ר' עקיבא משום שהרבים צריכים את ר' עקיבא.

- בספר חסידים סי' תרצ"ח כותב: "שנים שיושבים וביקשו אויביים להרוג אחד מהם אחד ת"ח והשני הדיוט, מצוה להדיוט לומר הרגוני ולא את חברי כר' ראובן איצטרובולי שביקש שיהרגוהו כי רבים היו צריכים לר' עקיבא".

לכאורה גם מהמסופר בירושלמי [תרומות פ"ח הל' ד'] לגבי רשב"ל שהכניס עצמו לסכנה ודאית ע"מ להציל את ר' אמי, אפשר לומר שהטעם משום שר' אמי הוא אדם חשוב ולגביו מותר להסתכן. ושמעתי מפי אבי מורי שליט"א שיתכן שזו הסיבה שהפוסקים לא הביאו את מדרש בית המדרש להלכה, כי שם מדובר באדם חשוב, כי רבי עקיבא היה רבן של ישראל ונחשב הדבר כהצלת ישראל, משא"כ בהצלת יחיד.

אולם להלכה כותב ב"אגרות משה", שגם עם הארץ אסור להכניס עצמו אפילו לספק סכנה בכדי להציל אפילו אדם חשוב מסברא דמאי חזית.

כבר הבאנו לעיל את הרמב"ם פ"ו הל' רוצח הפוסק שאסור לאדם לצאת מעיר מקלט אפילו

כל ישראל צריכים לו.

ה"משך חכמה" (פ' שמות ד' י"ט) מביא ראייה ממש רבינו שהותר לו לחזור למצרים רק אחרי ש"מתו כל המבקשים את נפשך", למרות שכל ישראל היו צריכים למשה רבינו שיגאלם. בספר "נשמת אברהם" יורה דעה סי' רנ"ב מובאים פרטי הדינים של דיני קדימה בהצלת נפשות של חולים. הוא מביא שם את דברי הגרש"ז אויערבאך שליט"א "אין דוחין נפש מפני נפש אפילו להציל עצמו או אחרים. אפילו לחכם גדול וצדיק גמור שרבים צריכים לו. בקירוב מיתתו של איש פשוט זקן מופלג אפילו חרש ושוטה שהוא רק משא על המשפחה. כי רק לענין הצלה יש דין קדימה".

הסתכנות להצלת חבר פצוע במלחמה

מסתבר לומר שאף לשיטות הפוסקים האוסרות להכנס לספק סכנה, במקרה זה כולם יודו שחייל ודאי רשאי להסתכן להצלת חברו, כיון שכל הסיבה שחייל נוטל על עצמו סיכונים במלחמה, זה מתוך ודאות מוחלטת שאם ח"ו יקרה לו משהו, חבריו לא יפקירוהו, ויעשו כל מאמץ לחלצו ולהצילו ואם לא תהיה לחייל ודאות שיצילוהו, הוא יימנע מלצאת לקרב. נמצא שבשורש ההסתכנות להצלת חברו החייל מונחת הצלת עצמו! יתכן שמדיני מלחמה יש אפילו חיוב להסתכן להצלת חברו.

האם מחוייב אדם להציל חבר הנמצא בספק סכנה?

כתב הרדב"ז בח"ב סימן רי"ח "דלאו דוקא כשברי הזיקא אלא אפילו כשלא בריא הזיקא, חייב להציל ואם לא הציל עבר על לא תעמוד על דם רעך". הר"ן בחידושו לסנהדרין דף ע"ג כותב "ואם תאמר כיון שמצוה היא בזמן שביית המקדש קיים להרוג לרודף כדי שינצל הנרדף למה ליה קרא דלא תעמוד על דם רעך, פשיטא שהוא מצוה לטרוח בהצלתו, יש לומר דמקרא שניתן להצילו בנפשו לא שמעינן אלא במי שברור לו כשמש שיטבע בנהר אם לא יצילוהו, הוא דחייב להצילו. אבל על הספק לא שמעינן מידי משום הכי אתא קרא דלא תעמוד על דם רעך לומר שהוא מצווה לטרוח בו אף על הספק".

להסתכן עבור הצלת רבים

הראי"ה קוק בספרו "משפט כהן" סי' קמ"ג דן בשאלה האם יש חיוב על האדם למסור נפשו להצלת רבים. תחילה מביא את ה"תפארת ישראל" בברכות פ"א מ"ג, המתיר לאדם להכניס עצמו לספק סכנה לכל דבר מצוה שיש בזה מידת חסידות, ואולי אף חיובא במקום הנוגע להצלת רבים.

הראי"ה מחלק בין דרגות הסכנה. בספק רחוק ודאי זה רק חששא בעלמא, ודרכם של בני האדם להכנס במקרה כזה אפילו בעסקי ממון, ולכן להצלת רבים אסור לחוש על עצמו בחששות רחוקות. ומצאנו תמיד שגדולי ישראל עמדו לפני שרים ומלכים ונכנסו בחששות של סכנה לדבר טוב על ישראל, הוא מביא את המהרש"א בח"א, ב"ק ס"א א' על דברי חז"ל כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם. שכתב "ואלו שסמכו עצמם על הנס לילך במקום סכנת נפשות

הצלת נפשות בספק סכנה וחיבטים הלכתיים בסוגיית "לא תעמוד על דם רעך"

אין ראוי לעשות נס וגאולה על ידיהם, ואע"ג דשליחי מצוה אינם נזוקים היכא דשכיחא הזיקא שאני כדאמרינן בפ"ק בפסחים". לכן, אומר הראי"ה שכל מקום שנאמרה מסירה לסכנה בתור מצוה, צריך לומר שמדובר בדלא שכיח הזיקא.

לכאורה ניתן היה להביא ראייה שמותר לאדם למסור נפשו למען הכלל מהרוגי לוד (תענית י"ח), אלא שהראי"ה קוק דוחה זאת משום שהגזירה היתה כללית על כולם, ובמקרה כזה, שבלא הכי יהרג הרי אין כאן משום "וחי בהם".

הראי"ה קוק מסביר שגדולתם של הרוגי לוד היא בזה שעשו מעשה שלא היו חייבים בו, שהרי לא נמצאו אחרים שעשו כן כי אם הם. והרי העירו על עצמם קצף להמיתם ביסורים גדולים, ומתוך כך זכותם גדולה.

"האגרות משה" כן לומד מהרוגי לוד ראייה שמותר להכנס לסכנה ודאית להצלת ישראל, והוא למד את סוגיית הגמ' אחרת. לשונו (יו"ד סי' קע"ד) "משמע שהם לא היו בכלל הגזירה מדחזינן שעשו דבר היותר גדול שהרי בשביל מצוה זו אין בריה יכולה לעמוד במחיצתן".

אלא שמסיק הרב זצ"ל שלהצלת כלל ישראל אין לך הוראת שעה גדולה מזו ואין צורך היתר בי"ד לזה עיי"ש.

האם יש חיוב לאדם למסור נפשו בעד הכלל, בעד הציבור?

אומר הרב קוק ב"משפט כהן" "דמאחר שלא מצינו חובת מסירות נפש כי אם בהני תלת: עבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים. אם כן על יתר הדברים אמרינן אין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש. דעכ"פ צריכים אנן לבוא עליו בחיוב מטעם מצוה, ועל כל המצוות אמרה תורה וחי בהם. [ואין ראייה מדברי הרדב"ז שכתב שאינו מחוייב להביא עצמו אפילו לידי סכנת איבר כדי להציל חברו. וכן אין ראייה מדברי הגמ' ב"מ ס"ב משיטת ר"ע דקיי"ל כותיה. כי הם מדברים רק לענין יחיד מול יחיד ולא יחיד לעומת רבים]. כיון שבדיני נפשות כהאי גוונא נעלה התורה את שער האומדנא בפנינו, לכאורה ודאי שאין לעשות מעשה בידיים ולמסור יחיד עבור רבים. אך אם היחיד עצמו רוצה למסור נפשו על קידוש השם - אין איסור בדבר.

"אבל החובה התדירית למסור נפש היחיד בשביל הכלל היא משום מגדר מילתא והוראת שעה". [ואין להביא ראייה ממלחמת מצוה. שהרי אף למלחמת רשות להרווחה בעלמא הותר לצאת, ואיך מצינו היתר להכניס נפשות רבות לסכנה להרווחה בעלמא, אלא דמלחמה שאני].

כך צריך להבין את התנהגות אסתר אשר חשבה, שהדבר רחוק שתציל שהרי ודאי ימיתוה, ותפסיד חיי שעה, ואולי חשבה שבמשך הזמן תהיה נקראת אל המלך ותוכל להציל באופן יותר קרוב ובלא סכנה, ומרדכי הורה לה הוראת שעה שבמקום הצלת כלל ישראל אין לדחות כלל, ויפה שעה אחת קודם.

כן ביעל הכל אתי מטעם מגדר מילתא והוראת שעה.

סיכום דברי הראי"ה קוק:

- א. לחששות רחוקות אין לחוש.
- ב. הצלת כלל ישראל – אין לך ההוראת שעה גדולה מזו, ואין צריך היתר ב"ד לזה וכן פסק כן בישועות יעקב (וי"ד קנ"ז).
- ג. מלחמת מצווה ורשות, שונות מהלכות ציבור.
- ד. אי אפשר לחייב אדם למסור נפשו עבור הכלל.
- ה. אין חיוב מצד הדין ליחיד להכנס לסכנה להצלת רבים.

האם על אדם לסבול צער כדי להציל חבריו?

- המג"א בסי' רנ"ז רוצה להוכיח מגמ' בשבת דף ל"ג, המספרת על רבי שמעון בר יוחאי ובנו אשר המלכות רצתה להורגם ובתחילה התחבאו בבית הכנסת, ואשתו הביאה לו אוכל, אח"כ כשגברה הסכנה אמרו "נשים דעתן קלה עליהן. דלמא מצערי ומגלי לך, אזלו טשו במערתא". משמע:
- א. שיותר לו לברוח כשיש סכנת נפשות אע"פ שמתוך זה גורם צער לחבירו – מאחר שהנשים לא ידעו מקומם ויסבלו צער עבורם.
 - ב. מחויבים לסבול צער כדי שחבירו לא יהרג בחנם – שהרי אלמלא נשים דעתן קלה היו מחויבות לסבול צער.
- בספר איסור והיתר סי' ל"ח, בור זהב סי"ק כ"א דוחה ראיותיו:
- א. כיון שבמקרה זה היה ספק צער וכן משום שמדובר בגרם צער בלבד.
 - ב. אין כאן ספק סכנה, אלא לרבי שמעון בר יוחאי היה ודאי סכנה שהרי נגזר דינו להיהרג.

מה דינו של רופא ביחס למחלה מדבקת?

- בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ט סי' י"ז פרק ב') כתב לחלק בין ספק סכנה לסכנה מוחשית כגון קציצת אבר או להיכנס למקום ליסטים וחיות טורפות או במעמקי הים וכד', שנכנס ויוצא באופן טבעי לשבת או לחסד של בעלי בחירה או בעלי חיים ואיתני הטבע, לבין ספק סכנה מופשטת ואינה מוחשית כגון להציל חולה נגוע במחלה מדבקת.
- במקרה זה לא רק שרשאי להכנס ולהגיש עזרה, אלא הרופא אף מחוייב, בתנאי שלא מדובר במגיפה, עיי"ש.
- נימוקיו הם:
- א. בשו"ת הרמ"א חילק רק בין חולי ראתן לשאר חולים, בשאילת ביטול חוזה בגלל מחלה מדבקת.
 - ב. כיון שיש לרופא חיוב של "ורפא ירפא".
 - ג. זהו "גדרו של עולם ומנהגו שהרופא מגיש עזרה דרושה, דאל"כ תבוא אנדרלמוסיא גדולה בקרב החולים והבריאים גם יחד.
 - ד. כיון שזוהי פרנסתו. [עיין לקמן האם רשאי עני להסתכן לצורך פרנסתו].

האם רשאי אדם להסתכן לצורך פרנסתו?

בשו"ת ציץ אליעזר כותב "ואלו הוא נושא את נפשו" ודרשינן בב"מ דף קי"ב ע"א, "מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה, לא על שכרו? ואומר רש"י "כל עצמו הוא מוסר נפשו עליו לעלות בכבש גבוה וסיכן עצמו ליפול ולתלות באילן כשעלה עליו למסוק זיתים ולגדור תמרים ומסר נפשו עליו למיתה שמא יפול מן הכבש או מן האילן".

כתב בעל הציץ אליעזר שאין זה סותר לנאמר בגמ' ונפסק בשו"ע יו"ד קט"ז הל"ה ברמ"א "וכן יזהר מכל דברים המביאים לידי סכנה... ויש לחוש יותר לספק סכנה מספק איסור. ולכן אסרו לילך בכל מקום סכנה כמו תחת קיר נטוי או יחידי בלילה וכו'", משום שבפועל מדובר בסיכונים סבירים. שדרך העולם, שפועל נוטל על עצמו לצורך פרנסתו. אבל השו"ע מדבר על הסתכנות מיותרת אשר איננה הכרחית, אשר על אדם להמנע.

האם הניצול מחוייב להחזיר הוצאות המציל?

כתב הכס"מ על הרמב"ם הל' רוצח פ"א ס"ק י"ד "וכתב הרא"ש והניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא דאין אדם חייב להציל נפש חבירו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצול".

בשו"ע הל' גזילה שני"ט ס"ק ד' כותב "אפילו הוא בסכנת מוות וצריך לגזול את חבירו כדי להציל נפשו, צריך שלא יקחנו אלא על דעת לשלם". וכותב הסמ"ע "אבל על דעת לשלם מותר כיון שהוא בסכנת נפש דאין לך דבר העומד בפני פקו"נ", א"כ כ"ש לעניינינו שהניצול חייב לשלם למציל הוצאותיו.

האם המציל חייב להציל גם במקרה שייגרם לו בזיון?

לו. בשו"ע סי' תכ"ז כותב ה"חכמת שלמה" "נראה לפענ"ד לכאורה דין חדש, שכל החיוב להציל חברו היינו דוקא אם אינו דרך בזיון למציל, אז מחוייב להצילו בגופו אבל אם הוי הצלה דרך בזיון למציל, אם אינו יכול לשכור אחרים להצילו, אינו מחוייב להצילו דרך בזיון או טרחא יתרה. שהרי כיון שילפינן הצלת גופו מ"והשבותו לו", א"כ כמו בהשבת אבידה קי"ל "והתעלמות" – פעמים שאתה מתעלם כגון זקן ואינו לפי כבודו ה"ה כאן". אלא שמוסיף ה"חכמת שלמה" שרש"י ב"ק דף ק' כותב אחרת. ולכן "צ"ע טובא בעת" עכ"ל.

אולם ה"אגרות משה" חלק יורה דעה סי' קעד דוחה את דבריו מכל וכל ואומר שהם טעות גמור. שהרי כל הפטור של זקן ואינה לפי כבודו נלמד מהדין של "והשבות לו". ומפורש בגמ' ב"מ דף ל' שמדובר דוקא באבידה כזו שאם היתה שלו לא היה מחזירה משום כבודו, רק באופן כזה פטור גם בהשבה לאחרים. אולם אם האבידה היתה בשווי רב, באבידת עצמו בוודאי היה מולזל בכבודו.

נמצא שאף אם דין הצלת נפש היתה רק כדין אבידת ממון גם כן היה מחוייב, שהרי בממון בכה"ג חייב להחזיר אבידת אחרים.

מוסיף ה"אגרות משה" בכה"ג לדהות את חידושו של המנ"ח ב"קומץ המנחה" מצוה רל"ו, שאין

מחויבים להציל את מי שאיבד את עצמו לדעת. כיון שאדם אינו רשאי לאבד נפש אף של עצמו, לכן ודאי לא שייך שבשביל מה שהפקיר נפשו, שאין לו רשות לעשות זאת, יפטרו אחרים מלהצילו, שהרי גם בממון הדבר כן, אם היתה מציאות שהיה עליו איסור להפקיר, על אחרים היתה קיימת חובת השבה.

מסקנות הדברים

- א. שיטת הירושלמי – רוב הפרשנים סוברים שדעתו שיש חיוב להכניס עצמו לספק סכנה, ה"אור שמח" דוחה ראיותיהם.
- ב. שיטת הבבלי – אין סוגיא המוכיחה חד משמעית בנושא. אעפ"כ בספר "אגודת אזוב" (מזבא בפתחי תשובה) סובר שהבבלי חולק על הירושלמי ומשום כך הרמב"ם והשו"ע לא פסקו כירושלמי.
- ג. הפוסקים האוסרים להסתכן: – האיסור והיתר, והרב אליהו רבה.
- ד. שיטת הרדב"ז
 1. להכניס עצמו לספק שקול ע"מ להציל חברו נחשב לחסיד שוטה.
 2. כאשר הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל הצלה – חובה להציל, ואם אינו מציל עובר על איסור לא תעמוד על דם רעך.
- ה. סיכום שיטות האחרונים:
 1. דעת הנציב מוולוז'ין שמותר לאדם להכניס עצמו לספק סכנה ע"מ להציל חברו אך לא מצד הדין אלא מידת חסידות היא זו. וכן דעת ה"אגרות משה" ו"הציץ אליעזר".
 2. לעומתם. "חוות יאיר" ובעל "יען אברהם" (המזבא בשד"ח) סוברים שדעת הבבלי כירושלמי שבספק סכנה יש חיוב להציל.
- ו. אדם חשוב דינו לענין הסתכנות עבורו כאדם פשוט. כל דיני קדימה דאיתא בסוף הוריות הם לענין הצלה בלבד.
- ז. הצלת חייל במלחמה – מסתבר דאליבא דכ"ע רשאי להכניס עצמו לספק סכנה.
- ח. החיוב להציל אדם היא אפילו הניצול במצב של ספק סכנה.
- ט. סכון להצלת כלל ישראל –
 - א. א"א לחייב אדם למסור נפשו עבור הכלל.
 - ב. האם רשאי להסתכן עבורם? – לשיטת "האור שמח" ברמב"ם – אינו רשאי. לשיטת ה"תפארת ישראל" – רשאי לכל דבר מצוה. להצלת רבים יתכן אפילו חיובא. לשיטת הרב קוק – רשאי אך אין לחייבו.
- י. האם על האדם לסבול כדי להציל חברו? – דעת המג"א שכן. האיסור והיתר דוחה ראיותיו.
- יא. רופא רשאי ואף מחוייב להגיש עזרה ולטפל בחולה במחלה מדבקת בתנאי שלא מדובר במגיפה קטלנית.
- יב. פועל רשאי לקחת סיכון סביר, לצורך עבודתו, שדרך העולם לקחת על עצמו.
- יג. "החכמת שלמה" נשאר בצ"ע אם יש חיוב להציל גם באופן שיגרם למציל בזיון. ה"אגרות משה" דחה דבריו והוכיח שיש חיוב גמור בכה"ג להציל. כשם שיש חיוב להציל את המאבד עצמו לדעת, דלא כ"מנחת חינוך".